



УДК 930.2:[37.014.011.3-051(47+57)"19"(093.2)
DOI 10.15407/nz2019.02.472

«ДОКУМЕНТАЛЬНА ОПОВІДЬ» ПРО ПОВСЯКДЕННЯ РАДЯНСЬКИХ ВЧИТЕЛІВ

Оксана ГОДОВАНСЬКА
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-8297-2414>
кандидат історичних наук,
старша наукова співробітниця,
відділ соціальної антропології,
Інститут народознавства
Національної академії наук України,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна
e-mail: hodovanska@gmail.com

Вивчення радянського повсякденного життя є одним з актуальних напрямів сучасної української гуманітаристики. Територіальна локалізація дослідження засвідчує відмінність у міркуваннях та особистому сприйнятті вад і переваг радянської влади. Водночас, історико-антропологічний підхід дає змогу залучити якнайширшу джерельну базу. Мета запропонованої статті — це ознайомлення з офіційними документами радянських органів влади, що зберігаються у державних обласних архівах України. Основне завдання полягає в аналізі службових документів як одного з джерела (де)конструювання повсякденного життя вчителів у радянський час. Для його втілення були виконані покрокові дії — з'ясовано інформаційний потенціал документів; встановлена суть повсякденності у службовій документації; розглянуто офіційну радянську мову «документальної оповіді» та виявлено локальні прояви повсякденності вчителів. Об'єктом дослідження є офіційні документи, а предметом — їх змістове наповнення. Основою роботи виступають опрацьовані авторкою архівні документи.

Ключові слова: повсякденність, радянський час, вчителі, нормативні документи, архіви.

Oksana HODOVANSKA
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-8297-2414>
Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher
Department of Social Anthropology
Ethnology Institute of National Academy of Sciences of
Ukraine
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine
E-mail: hodovanska@gmail.com

«DOCUMENTARY SURVEY» THE EVERYDAY LIFE OF SOVIET TEACHERS

The study of Soviet everyday life is one of the most important directions of contemporary Ukrainian humanities. There is a significant difference in reasoning and personal perception of the disadvantages and advantages of Soviet power. The subject and depth of criticism of this power clearly correlates with the place of residence and ethnicity. Territorial localization of the research testifies the difference in the reasoning and personal perception of the disadvantages and advantages of Soviet power.

At the same time the historical-anthropological approach makes it possible to attract the widest research base. In the article, the everyday life is researched in two dimensions - material and spiritual (mental).

The purpose of the proposed article is to familiarize with official documents of the Soviet authorities in the state regional archives of Ukraine. The main task is to analyze office documents as one of the sources of constructing the everyday life of teachers in Soviet times. For its implementation, step-by-step actions were performed — the information potential of the documents was clarified and the essence of everyday life in the normative documentation was established. It was investigated the official Soviet language «documentary story» about everyday life and discovered the local manifestations of everyday life of teachers. The object of the research is the official documents, and the subject — their content. The basis of the work is the archived documents studied by the author. In the article, the author first published the cited documents.

«Documentary story» is one of the sources of constructing everyday life of teachers. First of all, documents speak the language of numerals, have signs of anti-communicative and militaristic practices, have their own content and are entirely a product of Soviet time. On the basis of archival documents, we assert that the material conditions of teachers occupy a non-dominant place in the structure of the Soviet system of education.

Keywords: everyday life, Soviet time, teachers, normative documents, archives.

Вступ. Одним з пріоритетних напрямків сучасної української гуманітаристики є вивчення радянського повсякдення. Говорячи про джерельну базу вивчення окресленої теми, слід згадати, що у 2010 р. в Інституті історії України НАН України була заснована серія монографічних видань «З історії повсякденного життя в Україні». Включно з 2015 р. у підбірці вийшло десять здебільшого колективних монографій, вісім з яких стосуються радянського періоду історії України. Тільки в одній колективній монографії є окремий розділ «Повсякденне життя вчительства» авторства Геннадія Єфіменка. Він проаналізував місце вчительства у побудові радянської держави, з'ясував його соціальне обличчя (кількісний, освітній, національний, гендерний та регіональний виміри), встановив елементи матеріального становища вчительства — це пенсійне забезпечення, пільги сільським вчителям, норми продовольчого постачання та тарифікація заробітної платні тощо [1, с. 559—609]. Водночас територія дослідження і хронологічні рамки обмежуються УРСР до 1939 р., а це значить, що без урахування західноукраїнських теренів.

Характерно, що захищена у 2015 р. дисертація під назвою «Повсякденне життя вчителів УРСР у другій половині 1950-х — першій половині 1960-х рр.» Марії Кагальної також тільки демонструє загальні характеристики кількісного та якісного складу вчительства, матеріального забезпечення і рівня життя освітян. Натомість авторкою не враховані відмінності між сільським і міським трибом життя вчителів, можливі (не)схожості вчительської буденності у різних регіонах України [2].

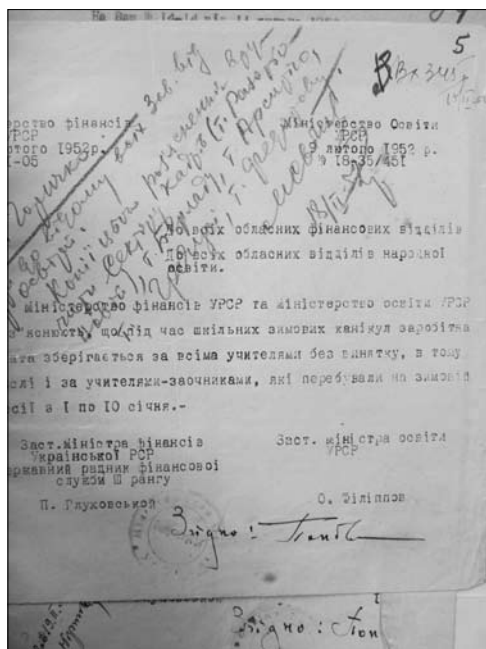
Авторські монографії з видавничої серії «Структури повсякденності», заснованої у 2008 р. у Харкові, Романа Любавського та Ірини Скубій пропонують ґрунтовні результати з історії повсякдення робітників і торгівців у місті Харкові у 20—30-х роках ХХ ст. Натомість Ольга Коляструк, з якої і розпочалась серія монографій «Структури повсякденності», дослідила реалії життя інтелігенції УРСР 1920-х рр., від нормативної до екстремальної повсякденності [3].

Попри значну кількість праць і прикладних досліджень радянської повсякденності, в них не увиразненні західноукраїнські терени в межах УРСР. Натомість у вивченні радянського періоду, на наш по-

гляд, необхідною є територіальна локалізація. Адже часова тривалість, способи і методи радянської по всій території України різнилися. Оксана Кісь, українська координаторка у міжнародному проекті «Жіноча пам'ять» («Women's Memory Project»), стверджує, що існує відчутна відмінність у міркуваннях та особистому сприйнятті вад і переваг радянської влади. Предмет та глибина критики тієї влади виразно корелює з місцем проживанням й етнічною приналежністю [4]. Що, ймовірно, також видозмінювало і повсякденний триб життя людей.

Не заглиблюючись у теоретичну площину вивчення історії повсякдення, зазначу, що дотримуюся історико-антропологічного підходу, де у центрі уваги не просто побут чи соціально-побутові умови, а життєві проблеми та їх осмислення, ставлення, суперечності і сумніви, способи їх розв'язання, несхожості чи тривіальності, можливі колізії вчителів. Водночас цілком доцільно повсякдення розглядати у двох площинах — матеріальній і духовній (ментальній). При фіксації і описі матеріальної складової (житло, одяг, харчування та ін.) важливо не потрапити у пастку формально-кількісних показників, адже це уможливорює програмування на негативні конотації радянської побутової сфери, увагу на її частково незадовільний рівень. Натомість у ментальній площині повсякдення важливими є соціальні настрої вчительства, ставлення та оцінювальні судження побутових умов самими вчителями, що могли змінюватися у кожному конкретному випадку [5, с. 83—87].

Вочевидь, опрацювання сфери людської буденності потребує якнайширшої джерельної бази, де поєднуюватимуться усноісторичні наративи з егодокументами, з періодикою, з офіційними радянськими документами, з етнографічними польовими матеріалами. Водночас це потребує і ґрунтового осмислення, наскільки кожна група джерел є «продуктивною» про вивченні історії повсякдення. Звідси і впливає основна мета запропонованої статті — це ознайомлення з нормативними документами радянської системи освіти, що зберігаються у державних обласних архівах України, та їх аналізі як джерела з (де)конструювання повсякденного життя вчителів у радянський час. Для її втілення авторка виконала покрокові дії — це з'ясувала інформаційний потенціал документів; встановила суть повсякдення в



Іл. 1. Роз'яснення від Міністерства освіти УРСР від 9 лютого 1952 року під № 18-35/451 до всіх обласних фінансових відділів і до всіх обласних відділів народної освіти

урядовій документації; розглянула мову «документальної оповіді» про повсякдення; виявила локальні прояви вчительського повсякдення. *Об'єктом дослідження* є офіційні документи відділів освіти, а *предметом* — їх змістове наповнення. *Оснoву дослідження* становлять архівні документи, опрацьовані авторкою.

Основна частина. Головна база офіційних документів радянських органів влади зберігається у державних обласних архівах України. Авторка опрацювала службові документи державних архівів Львівської та Івано-Франківської областей, зокрема фондів відділів освіти з їх структурними підрозділами: «сектору шкіл», «сектору кадрів», «бухгалтерії», «відділу шкіл», «планово-фінансового відділу». Це переважно накази, розпорядження та циркуляри Міністерства освіти УРСР, постанови, рішення виконкому обласних рад депутатів трудящих, накази обласного відділу освіти (надалі: облвно), плани розгортання мережі початкових, семирічних та середніх шкіл в областях і районах, шкіл робітничої та селянської молоді, плани видатків на утримання шкіл та педагогічних кадрів, на позашкільну роботу та інші заходи народної освіти, звіти про їх виконання, підсумкові звіти за кожний навчальний рік, про роботу з кадрами, статистичні звіти про кількість шкіл і про педагогічні кадри у них, стенограми обласних нарад активу працівни-

ків народної освіти, протоколи засідань ради по народній освіті при облвно, матеріали про будівництво шкіл і будинків для сільських педагогів¹.

Для початку, пропоную кілька прикладів розпоряджень і наказів Міністерства освіти УРСР, що встановлювали обов'язковість своєчасної виплати заробітної платні вчителям, пільгові умови для працівників освіти у сільських районах та збереження заробітної платні у період шкільних канікул. Цитата із наказу № 653 Міністра освіти УРСР товариша Савчука М.О. від 6 червня 1949 року: «Зобов'язати всіх завідувачів районних відділів народної освіти встановити суворий контроль за своєчасним переказом фінвідділами на рахунок відділів народної освіти потрібних на зарплату вчителям коштів та своєчасною виплатою зарплати іншим працівникам. Якщо за 5 днів до встановленого терміну видачі вчителям зарплати такого переказу грошей не зроблено, негайно повідомляти про це виконком районної Ради депутатів трудящих та облвідділ народної освіти. Терміново доводити до відома виконавчого комітету обласної Ради депутатів трудящих одержані від райвідділів народної освіти сигнали про запізнення з переказом грошей на зарплату вчителям.» [6, арк. 5].

Роз'яснення від Міністерства освіти УРСР від 9 лютого 1952 року за № 18-35/451: «Міністерство фінансів УРСР та Міністерство освіти УРСР роз'яснюють, що під час шкільних зимових канікул заробітна плата зберігається за всіма учителями без винятку, в тому числі і за учителями-заочниками, які перебували на зимовій сесії з 1 по 10 січня» [7, арк. 5]. (Іл. 1).

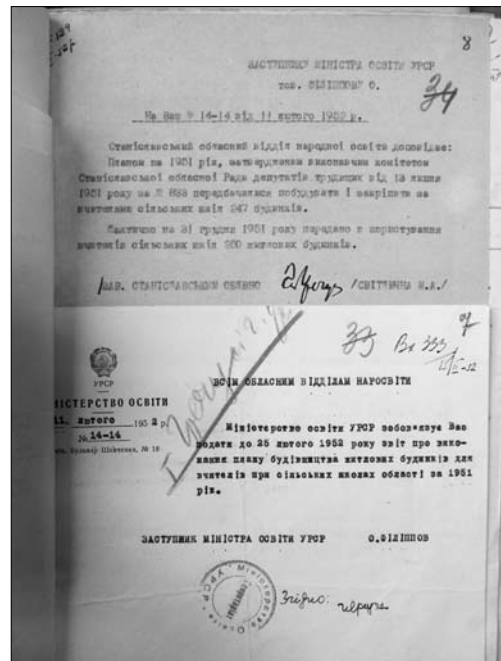
Наступна цитата з наказу № 884 заступника Міністра освіти УРСР товариша Філіппова О.М. від 23 серпня 1949 року «Про пільги директорам, зав. навчальної частини та вчителям середніх шкіл в сільських місцевостях»: «Повідомити всім рай/міськ/відділам народної освіти та директорам сільських середніх шкіл про поширення на вчителів, директорів і завідувачів навчальної частини середніх шкіл в сільських місцевостях пільг та переваг, встановлених для учителів початкових і семирічних шкіл постановою Ради міністрів СРСР — № 246 від 10 лютого 1948 року. Встановити суворий контроль за точним

¹ У статті для достовірного сприйняття збережено стилістику, лексику, орфографію, пунктуацію цитованих документів.

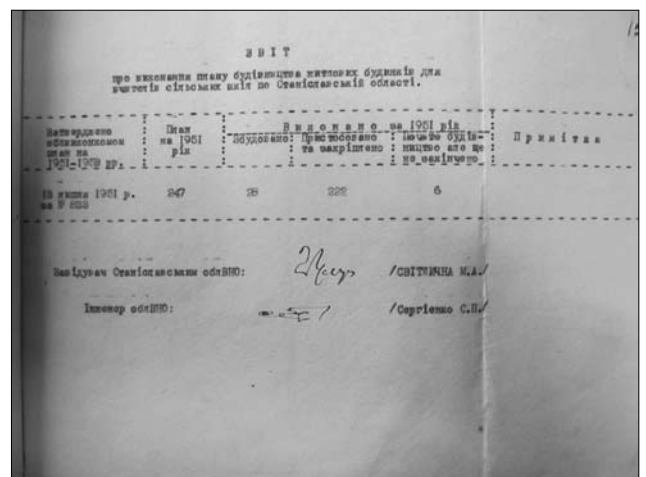
виконанням згаданих вище розпоряджень Ради міністрів СРСР і Ради міністрів УРСР» [6, арк. 7]. У продовження наступне роз'яснення: «Для всіх обласних, районних, окружних відділів народної освіти. Для всіх обласних, районних, окружних фінансових відділів... Рада міністрів СРСР... зобов'язала виконками сільських та селищних Рад депутатів трудящих забезпечити вчителів, директорів /завідуючих/, завідувачів навчальною частиною і старших піонервожатих початкових, семирічних та середніх шкіл в сільській місцевості та членів їх родин, що проживають разом з ними — безплатними квартирами з опаленням і освітленням за нормами, що встановлені для даної місцевості. Ніяких обмежень в частині безоплатного забезпечення житловою площею членів родини вчителів зазначені рішення Уряду не передбачують» [7, арк. 88].

І на завершення прикладів з наказів Міністерства УРСР, цитата із розпорядження для всім обласних відділів народної освіти від заступника Міністра освіти УРСР Олексія Філіппова № 14—14 від 11 лютого 1952 року: «Міністерство освіти УРСР зобов'язує Вас подати до 25 лютого 1952 року звіт про виконання плану будівництва житлових будинків для вчителів при сільських школах області за 1951 рік» [7, арк. 7]. На цю вказівку збереглася відповідь: «Станіславський обласний відділ народної освіти доповідає: Планом на 1951 рік, затвердженим виконавчим комітетом Станіславської обласної Ради депутатів трудящих від 13 липня 1951 року за № 833 передбачалися побудувати і закріпити за вчителями сільських шкіл 247 будинків. Фактично на 31 грудня 1951 року передано в користування вчителів сільських шкіл 250 житлових будинків» за підписом виконуючої обов'язки завідувачої Станіславським облвно Світличної М.А. [7, арк. 8]. (Іл. 2). Серед архівних документів зберігся «Звіт про виконання плану будівництва житлових будинків для вчителів сільських шкіл по Станіславській області» в якому дійсно вказано, що заплановано на 1951 рік 247 будинків, однак фактично збудовано 28, а пристосовано та закріплено 222 будинки, розпочато будівництво шести будинків, але не закінчено [7, арк. 12]. (Іл. 3).

Всього кілька запропонованих прикладів і опрацьовані авторкою розпорядження, вказівки, роз'яснення і накази Міністерства освіти УРСР вказують на ме-



Іл. 2. Листування Міністерства освіти УРСР зі Станіславським обласним відділом народної освіти



Іл. 3. Звіт про виконання плану будівництва житлових будинків для вчителів сільських шкіл по Станіславській області за 1951 рік

тодичне, послідовне запровадження радянської системи «народної освіти» на західноукраїнських територіях із встановленими правилами і нормами забезпечення. Йдеться про чітку тарифікацію заробітної платні, нарахування премій, доплат за заслуги у праці, соціальні гарантії для вчителів тощо.

Подальші цитати з документів повідомляють про тогочасні побутові реалії вчителів, «молодих спеціалістів», які розпочинали свою працю у сільських школах Львівщини, про заходи щодо поліпшення матеріальних умов педагогів.

Наприклад уривок з документа: «На виконання постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП/б/, від 10 лютого 1948 року за № 285 учителям масової школи міста і села підвищена зарплата у відповідності до даної постанови. Сільським учителям відведені ділянки під індивідуальні городи, поліпшені житлові умови за рахунок вільних будинків, які передані сільрадами в розпорядження шкіл (з них використано під квартири вчителів 416 будинків). Розгортається будівництво 580 будинків під квартири вчителів, відведені ділянки лісу для заготівлі будматеріалів. Діти вчителів звільнені від плати за навчання у всіх 8—10 класах шкіл області та педагогічних учбових закладах» [8, арк. 17].

Наступний уривок: «Забезпечено вчителів земельними ділянками під городи, по Винниківському районі закріплено за вчителями 22 садиби з житлом, надвірними будівлями, городами, садками. У місті Львові відкрито 4 учительських крамниці та 2 їдальні для вчителів, виділено 40 безкоштовних путівок у санаторії, будинок відпочинку для вчителів, виділено із сум на оздоровлення дітям відповідні кошти для 200 дітей вчителів. ... Для шкіл і учителів завезено 300 т торфу, заготовлено і вивезено 371 куб. м дров, відремонтовано з 22 шкіл — 22, відремонтовано 21 квартиру вчителів, відремонтовано допоміжних приміщень 16, побудовано нових господарських приміщень 2, обладнано спортивних майданчиків 10, відремонтовано всю шкільну меблю...» [9, арк. 111, 112, 113].

Розширена інформація виразно ілюструє матеріальні деталі побуту вчителів: «Згідно постанови Ради Міністрів від 10 лютого 1948 року «Про пільги і переваги для вчителів початкових і семирічних шкіл», учителям сільських місцевостей виділяються квартири з опаленням і освітленням згідно норм. Виконками сільських Рад депутатів трудящих заключають договори на аренду квартир для вчителів (в середньому по 50—60 крб. на місяць) і виділяють опалення (дрова, торф), освітлення (гас) згідно норм в натурі. Однак необхідно відмітити, що вчителі забезпечуються послугами недостатньо. Всі вчителі доплачують до опалення і освітлення, і 50% вчителів доплачує за аренду (підкреслено олівцем. — О. Г.) квартир. Опалення і освітлення, яке виділяється для вчителів сільськими Радами, забезпечують їх потреби на 40—50% (підкреслено олів-

цем. — О. Г.). В середньому кожна учительська сім'я доплачує на рік: а) за опалення — 300—500 крб.; б) за освітлення — 200—250 крб.; в) за аренду квартири — 250 крб. Постанова Ради Міністрів СРСР про будівництво житлових будинків для вчителів у Львівській області виконується незадовільно. За період з 1954 року по 1960 рік за рахунок державних асигнувань побудовано тільки 57 будинків 84 квартири, в тому числі:

1954 рік — —
 1955 рік — 1
 1956 рік — 2 на 3 квартири
 1957 рік — 3 на 5 квартир
 1958 рік — 28 на 39 квартир
 1959 рік — 11 на 17 квартир
 1960 рік — 12 на 19 квартир.

За рахунок колгоспів та промислових підприємств області за останні три роки побудовано 4 будинки на 6 квартир, в тому числі:

1958 рік — 2 на 4 квартири
 1959 рік — —
 1960 рік — 2 на 2 квартири.

За власні кошти за останні три роки вчителі області побудовали 335 будинків. В тому числі:

1958 рік — 97 будинків
 1959 рік — 119 будинків
 1960 рік — 119 будинків.

Держпозики для індивідуального будівництва вчителів відпускаються за три роки на суму 2405 тис. крб.

В тому числі: Побудовано — 538 буд.
 1958 рік — 643 т. крб. — 161 будинок
 1959 рік — 756 т. крб. — 184 будинки
 1960 рік — 1006 т. крб. — 193 будинки.

Всього в 1960 році в селах області (в приватних квартирах — дописано олівцем. — О. Г.) проживає 7166 вчителів, з них 2868 вчителів живуть разом зі сім'ями колгоспників (підкреслено олівцем. — О. Г.), не маючи окремих квартир, а 4298 чоловік проживають в ізолюваних квартирах. Такий стан забезпечення квартирами вчителів був і в минулі роки. Дещо краще положення з забезпеченням вчителів окремими квартирами (ізолюваними) в містах і селищах міського типу. Із 979 вчителів, які проживають в 1960 році (в приватних квартирах — дописано олівцем. — О. Г.) в містах мають ізолювані квартири 713 чоловік, а 260 чоловік проживають

разом з сім'ями власників квартир. Враховуючи те, що в сільських місцевостях торгівельні організації не завозять в достатній кількості продуктів харчування, а потреба утримувати вчителями індивідуальні господарства (присадибні ділянки, городи). Необхідність утримувати вчителями індивідуальні господарства випливає і з того, що середня заробітна плата учителя ще низька (підкреслено олівцем. — О. Г.). В зв'язку з тим, що до 1960 року педагогічні колективи погано забезпечувалися путівками в санаторії і будинки відпочинку (підкреслено олівцем. — О. Г.) (на колектив у 350—400 чол. виділялось всього 6—10 путівок в будинки відпочинку), є потреба збільшити кількість путівок до 20—30 на рік (підкреслено олівцем. — О. Г.)» [10, арк. 62, 63, 64].

У продовження у Пустомитівському районі Львівської області в 1961 році: «В районі працює 619 вчителів, з проживають на приватних квартирах — 389 вчителів, проживають у власних квартирах — 61 вчителів, у комунальних — 96 вчителів, у шкільних будинках — 31, при школі — 34. Членами президії райкому була проведена рейдова перевірка стану матеріально-побутових умов вчителів і виявлено наступне: в школах району працює 611 вчителів, перевіркою виявлено, що найгірша справа стоїть з забезпечення вчителів квартирами. Приватні квартири, в більшості з них, не забезпечують мінімальних умов життя, особливо сімейних вчителів. Так, вчитель Колибаба В.М. має кімнату 15м без кухні, де проживає 4 членів сім'ї. Вкрай незадовільно з квартирами в Горбачах. Сімейні вчителі повинні кочувати з квартири на квартиру. Це пояснюється тим, що у власника квартири збільшується сім'я або він продає будинок. Вчителька Кожанова живе із сім'ю господаря, яка складається з 3-х чоловік. Одинокі вчителі проживають разом з господарями в одній кімнаті. Все це створює не нормальні умови для роботи вчителя, виникають конфлікти між вчителями та господарями. Є поодинокі факти, коли вчителі доплачують господарям за квартири. Наприклад: Моренко О.С. — 2,50 щомісячно (Скнилів); Шинкарчук М.І. — 4,5 крб. (Щирецька СШ), Опадча К.П. — 5 крб. (Сихівська ВШ); Мороз — 1 крб. (Полянська ВШ). Незадовільно завозять продукти харчування як різні жири, крупи, мучні вироби. Жаліються вчителі за постачанням хлі-

ба. З великими перебоями завозять хліб у такі села: Горбачі, Скнилів, Кугаїв, Жирівка, Вовків, Зубра, Загір'я, Поляна та інші. Станом на 10 червня майже половини вчителів не завезено повної норми палива. Щорічно з великим запізненням завозять паливо в такі школи: Горбачі, Поляна, Скнилів, Солонка, Вовків, Кротошино, Зубра, Поляна та Черкаси» [11, арк. 13, 14].

У завершальному прикладі йдеться про те, що: «За 1985 рік в області виділено 119 квартир, але, якщо врахувати, що всіх працівників 20897 чол., то отримали квартир 0,5%. За останні роки в Косівському — 2, Надвірнянському — 1, в Тисменицькому — жодної. Не краще становище в м. Коломиї та в м. Івано-Франківську. Найбільше число працівників проживає в орендованих квартирах в Долинському, Верховинському, Надвірнянському, Рогатинському, Тисменицькому районах» [12, арк. 1, 2].

За архівними документами бачимо, що побутування вчителів не було аж таким принагідним, майже невирішеною залишилася «квартирна проблема». Характерно, що вчителі у селах Львівської чи Івано-Франківської областей, мали утруднені побутові умови, ніж їх міські колеги. Водночас пропоновані заходи радянських органів освіти частково сприяли вирішенню побутових питань педагогів, передусім — це своєчасне завезення палива, доплата за комунальні послуги чи отримання путівок у санаторії.

Зрідка у документах трапляються короткі відомості про локальні особливості щоденного життя, передусім у перші повоєнні роки. У «Стенограмі обласної наради працівників школи Львівської області за 1950 рік» мовиться про те, що «у Львові дуже розповсюджене слово «пан», Св'яте слово, яке пронесено через десятиріччя — товариш, деякі відкидають. Що може бути кращого, найвищого для радянського громадянина, як слово — товариш — яке озброює передових людей-більшовиків, яке скріплювало їх єдинством в боротьбі за звільнення пригноблених народів. У Львові товариш, у деяких школах не привелося і відкидається. Дехто, приїхавши зі сходу, теж «попаніли». Ви воюйте, ми вас підтримаємо обов'язково. (Оплески)» [13, арк. 146]. У тому ж таки документі наведений випадок, мабуть, як приклад глузування над вчителькою, яка розпочала свою педагогічну роботу ще до 1939 року, тобто до впро-

вадження радянської системи освіти. «Є чорні п'ятна і на нашому тілі. У нас є одна вчителька, яка надіслана до нас, дякую турботам Місквідділу народної освіти. Так от учителька Суховська — стара польська Австроугорська дівчина. Вона працює в школі, яка знаходиться за 18 км від районного центру. Школа ця розташована в лісі, розкидана на 6—7 км, і вона вирішила політику зіграти. Не знаю, свідомо чи не свідомо. Каже дітям: «Коли ви не будете мені носити молоко, коли не будете мені носити дров, то я, як умру, кожен день буду вас переслідувати». Бачить вона, що люди живуть сім'ями, говорить: «Хто замуж мене візьме, я тому віддам двомісячну заробітну плату». (В залі сміх). Правда, ніхто не знаходиться. Я з приводу цього звертався до Обласного відділу народної освіти. Я розумів, що вона стара людина, що їй нікуди дітись, можливо і зі мною так станеться через десять років» [13, арк. 86].

Висновки. «Документальна оповідь» про повсякдення вчителів радянського часу фіксує і описує матеріальні деталі їх побуту. Соціально-побутові умови проживання є лише початковим, хоча і необхідним етапом дослідження повсякдення. Водночас інформаційний «потенціал» опрацьованих документів в обласних архівах є важливим за своїм змістовим наповненням, істотним за часткове унаочнення тогочасної дійсності та, фактично, нечисельним. Запропоновані у статті приклади, процитовані уривки з документів вперше оприлюднені і є підсумком тривалого копіткого ознайомлення і читання сотень аркушів архівних справ про радянську систему освіти. Чисельнішими виявилися документи про забезпечення матеріально-навчальної бази школи, про обов'язкове навчання дітей і працевлаштування їх після його завершення, відвідування учнями шкіл та їх успішність, про проведення у школах виховної, піонерської, комсомольської та позашкільної робіт, про підвищення рівня викладання шкільних предметів, про проведення олімпіад різного рівня тощо.

Сутність вчительського повсякдення у документальній «оповіді» радянського часу пояснюється через маркери, конкретні ознаки побутових обставин. Часто повторюваними у документах є такі показники, як «безплатні квартири з опаленням і освітленням за нормами», збудовані чи «закріплені» будинки, «індивідуальні городи чи садки», «вчительські

крамниці», «їдальні для вчителів», «безкоштовні пухлячки», «суми на оздоровлення», «незадовільний довіз продуктів харчування» чи «запізнення із довозом палива» тощо. Очевидно, що повсякдення вчителів у службових документах унаочнюється, стає зрозумілим і ясним через маркери, що можна порохувати, умовно, кількісного порядку. Цілком реально існували виділені і підраховані вчительські квартири чи присадибні ділянки, побудовані будинки, мабуть, зовсім точно була порохована кількість тон палива чи виданих путівок і кількість осіб, які це отримували. Додатковим підтвердженням предметно визначеного чи кількісно означеного повсякдення, можуть виступати підкреслення олівцем чи ручкою на аркушах документів якраз сум, чисел і кількості осіб, коштів, матеріальних одиниць. Такі позначки свідчать про увагу до цифр, що були покладені в основу радянського соціального впливу. Тож повсякдення говорить, головню, мовою цифр.

Водночас, на підставі архівних документів, доведеними є міркування, що матеріально-побутові умови життя вчителів посідали неостаннє місце у структурі радянської системи освіти. Цьому питанню приділялася не головна увага, але повторювальні звіти чи інформація про «проведену рейдову перевірку стану матеріально-побутових умов вчителів», наявні. Належні умови проживання, як один із елементів, вбудовувалися у складну структуру «статусності», значення та ролі вчителів у радянському суспільстві. В документах періодично зустрічається метафора — цитований на вчительських з'їздах сталінський вислів — «фаланга народних вчителів складає одну із самих необхідних частин великої армії трудящих нашої країни, які будують нове життя на основі соціалізму». Для вчителів відводилася роль агентів радянської системи. Тож про матеріальні деталі їх повсякдення радянська держава піклувалася, перевіряли, вимагала звітування та інформування. Соціотехніка радянського повсякдення спрямована була на цілковите узалежнення від радянської системи чи держави. Очевидним це є і в питаннях тарифікації заробітної платні, і в наданні пільг директорам, вчителям середніх шкіл у сільських місцевостях, і в забезпеченості службовими квартирами тощо. Однаково привертає увагу і формальний підхід до вирішення матеріально-побутових проблем вчителів. Адже і

в час пізнього соціалізму абсолютно не вирішеним залишалося питання «забезпечення житлом», тільки незначна кількість вчителів безоплатно отримали свої помешкання.

«Документальна оповідь» про локальні ознаки вчительського повсякдення є доволі лаконічною. Характерно, що вона пов'язана з першими повоєнними роками, коли для скерованих на роботу у Західну Україну, партійних працівників, службовців, вчителів чи співробітників органів безпеки, помітними були відмінності, що їх оточували у побуті. Поширене звертання «пан/пані» було одним з індикаторів для визначення реакції у радянському середовищі. Для якнайшвидшого впровадження радянського способу, ритму і стилю життя необхідно було ретельно «затерти» ознаки дорадянського повсякдення. Відбувалося це у репресивний спосіб таврування, висміювання, замовчування аж до фізичного нищення. Вибудовувалася бінарна позиція, коли все радянське, весь «соціалістичний спосіб життя» — це суціль перелік позитивних, прогресивних рис чи навіть «святих» ознак у «боротьбі за звільнення пригнічених народів». Натомість дорадянський час — поспіль дрібний, карикатурно-потворний, як та «стара людина», «польська австроугорська дівчина», це те що має зникнути назавжди як непотріб.

Аналіз мови опрацьованих документів, виклад тієї «зафіксованої інформації» свідчить про її антикомунікативність. У тоталітарній радянській системі влада — це єдиний суб'єкт комунікації. Її спілкування з народом не було зорієнтоване на діалог. Тому це була мова гасел, наказів і розпоряджень, яка вимагає від соціуму лише беззаперечного схвалення, висловленого вголос або мовчазного. Це одноголоса мова, що не передбачає діалогу у звичному його розумінні, як розмову, дискусію, обговорення проблем з можливістю досягнення компромісів чи консенсусу [14, с. 44]. У службових документах відображена виразна владна вертикаль, коли від керівництва «спускаються» чіткі вказівки, накази чи розпорядження, що потрібно втілити у життя під загальне та беззаперечне схвалення рядових директорів шкіл, завучів чи вчителів. І тільки вкрай рідко можна помітити ознаки діалогу чи висловленого сумніву щодо проблемних питань чи запропонованих рішень. У випадку ж перевірок і виявлених порушень, невикона-

них завдань, зажди віднаходилися винуватці, яких потрібно покарати за недбальство.

Водночас помітними є мілітарні ознаки мови — це повторювальні висловлювання «воювати/відвоюувати/обороняти/захищати», «велика армія трудящих». Про ідеологізовані ознаки мови свідчить найчастіше використовувані прикметники «радянська/соціалістична/трудова/ленінський/сталінський» без уточнювального означення «український/а». Натомість дискурс ненависті, що притаманний документам репресивно-каральних органів, із специфічною лексикою, як от: «колишні люди», «ворог/шкідник/антирадянський елемент/бандит» вкрай рідко зустрічаються у службових документах обласних відділів освіти. Це одна визначальна риса мови радянського тоталітаризму — це велика кількість аббревіатур і складноскорочених слів: ЦК, КПРС, УРСР, комсомол, колгосп, облвно, завуч у службових документах. Аббревіатури у радянській новомові від самих початків її формування трактували як важливий складник мовних інновацій, що звужують і змінюють значення відповідних слів, відкидаючи більшість притаманних їм асоціативних рядів [14, с. 34—37].

Тоталітарну мову з її претензією на всеохопність публічного і навіть приватного життя визначали надзвичайна одноманітність, уніфікованість і стереотипність. А словесними маніпуляціями радянська мова розмивала й знецінювала загальнолюдські поняття та мовні універсали [14, с. 22, 30].

Таким чином, архівні документи, як одне з джерел (де)конструювання повсякденного життя вчителів, «володіють» стислим і фактичним інформаційним ресурсом, промовляють до нас мовою цифр, пропонують своє змістовне наповнення і цілковито виступають «витвором» «свого» радянського часу.

Список скорочень

ДАІФО — Державний архів Івано-Франківської області

ДАЛО — Державний архів Львівської області

1. Єфіменко Г. Повсякденне життя вчительства. *Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 786 с.
2. Кагальна М.В. *Повсякденне життя вчителів УРСР у другій половині 1950-х — першій половині 1960-х рр.* Автореф. дис. канд. істор. наук. Київ, 2015. 18 с.

3. Коляструк О. *Інтелекція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя*. Харків: Раритети України, 2010. 386 с.
4. Oksana Kis. Telling the Untold: Representations of Ethnic and Regional Identities in Ukrainian Women's Autobiographies. (download. doc file). URL: <http://www.womensmemory.net/english/news.asp> (Last accessed: 07.02.2019).
5. Лаас Н. Соціальна історія повоєнної України: досвід української та англомовної історіографії. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.)*. Кн. 1. Ч. 1—2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 351 с.
6. ДАІФО. Ф. Р-3. Оп. 2. Спр. 111. Арк. 1—7. Накази та розпорядження Міністерства освіти УРСР про планування і фінансування. 11 травня — 23 серпня 1949 р.
7. ДАІФО. Ф. Р-3. Оп. 2. Спр. 263. Арк. 1—110. Листування з Міністерством освіти УРСР про планування і фінансування. 5 січня — 22 грудня 1952 р.
8. ДАЛО. Ф. Р-163. Оп. 4. Спр. 51. Арк. 1—157. Звіт Львівського обласного відділу народної освіти про роботу шкіл за 1947—1948 навчальний рік.
9. ДАЛО. Ф. Р-163. Оп. 4. Спр. 50. Арк. 1—165. Доповіді про здійснення закону про загальне обов'язкове навчання. 1946 р.
10. ДАЛО. Ф. Р-163. Оп. 6. Спр. 5. Арк. 1—79. Інформації облвно про стан добору, розстановки і роботи з педагогічними і керівними кадрами шкіл області за 1960 р.
11. ДАЛО. Ф. Р-3243. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 1—40. Інформація про стан роботи шкіл району за 1961 р.
12. ДАІФО. Ф. Р-3. Оп. 2. Спр. 1709. Арк. 1—11. Інформації о состоянии и работе с кадрами органов просвещения области за 1985—1986 учебный год.
13. ДАЛО. Ф. Р-163. Оп. 4. Спр. 162. Арк. 1—166. Стенограма обласної наради працівників школи Львівської області за 1950 рік.
14. Масенко Л. *Мова радянського тоталітаризму*. Київ: КЛІО, 2017. 240 с.
- Kahal'na, M.V. (2015). *Everyday life of teachers of the Ukrainian SSR in the second half of the 1950s — the first half of the 1960's*. (Kand. istor. nauk. diss. abstr.). Kyiv [in Ukrainian].
- Koliastruk, O. (2010). *Intellectuals of the Ukrainian SSR in the 1920s: everyday life*. Kharkiv: Raryety Ukrayiny [in Ukrainian].
- Kis, O. Telling the Untold: Representations of Ethnic and Regional Identities in Ukrainian Women's Autobiographies. (download. doc file). Retrieved from: <http://www.womensmemory.net/english/news.asp> (Last accessed: 07.02.2019).
- Laas, N. (2010). Social history of the post-war Ukraine: the experience of Ukrainian and English-language historiography. *Postwar Ukraine: essays on social history (second half of the 1940s — mid-1950's)*. (Kn. 1, part 1—2). Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- DAIFO. F. R-3. Op. 2. Spr. 111. Ark. 1—7. Orders of the Ministry of Education of the USSR on planning and financing. May 11 — August 23, 1949 [in Ukrainian].
- DAIFO. F. R-3. Op. 2. Spr. 263. Ark. 1—110. Correspondence with the Ministry of Education of the USSR on planning and financing. January 5 — December 22, 1952 [in Ukrainian].
- DALO. F. R-163. Op. 4. Spr. 51. Ark. 1—157. Report of the Lviv regional department of public education on the work of schools for the academic year 1947—1948 [in Ukrainian].
- DALO. F. R-163. Op. 4. Spr. 50. Ark. 1—165. Reports on the implementation of the law on general compulsory education. 1946 year [in Ukrainian].
- DALO. F. R-163. Op. 6. Spr. 5. Ark. 1—79. Information about the state of selection, placement and work with pedagogical and managerial personnel of schools of the region for 1960 year [in Ukrainian].
- DALO. F. R-3243. Op. 1. Spr. 57. Ark. 1—40. Information on the status of schools in the district in 1961 year [in Ukrainian].
- DAIFO. F. R-3. Op. 2. Spr. 1709. Ark. 1—11. Information on the status and work with personnel of the regional education authorities for the 1985—1986 academic year [in Ukrainian and in Russian].
- DALO. F. R-163. Op. 4. Spr. 162. Ark. 1—166. Transcript of the regional meeting of the school employees of the Lviv region for 1950 year [in Ukrainian].
- Masenko, L. (2017). *The language of Soviet totalitarianism*. Kyiv: KLIO [in Ukrainian].

REFERENCES

Yefimenko, H. (2012). Everyday life of teaching. *The Ukrainian Soviet Society of the 1930's. Essays on Everyday Life*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].